

SHEVALARNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Raimnazarova Nasiba Xoliyorovna

Termiz davlat pedagogika instituti

F.f.f.d (PhD) dosent

Madatova Fotima Boynazar qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada shevalarning sintaktik xususiyatlari, ya'ni gap qurilishi, so'z tartibi, bog'lovchi va yordamchi vositalardan foydalanish, egakesim munosabatlari, to'ldiruvchi va aniqlovchi birikmalarining shakllanishi kabi masalalar tahlil qilinadi. Mavzuda turli shevalar kesimida sintaktik hodisalarning o'ziga xosligi, adabiy til bilan qiyosiy jihatlari hamda talaffuzdan farqlanuvchi sintaktik farqlar ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Sheva, dialektologiya, sintaksis (gap qurilishi), so'z tartibi, ega kesim mosligi, kesim shakllari, to'ldiruvchi va aniqlovchi, bog'lovchi vositalar, yordamchi so'zlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются синтаксические особенности говоров, то есть специфика построения высказывания, порядок слов, характер связи между членами предложения, а также особенности употребления союзных и служебных средств. Исследование акцентирует внимание на том, как в разных говорах формируются отношения между подлежащим и сказуемым, как проявляются особенности употребления дополнений и определений, и каким образом строятся словосочетания и простые/сложные предложения.

Ключевые слова: говор, диалектология, синтаксис, построение предложения, порядок слов, согласование подлежащего и сказуемого, формы

сказуемого, связь членов предложения, дополнение и определение, союзные средства, служебные слова.

Abstract. This article investigates the syntactic features of dialects, focusing on how speech and sentences are constructed in different local varieties. Special attention is given to word order, the nature of connections between sentence members, and the use of conjunctions and other functional (service) words. The study analyzes how relationships between the subject and predicate are expressed, how objects and attributes form within phrases, and what patterns characterize simple and complex sentences in various dialects.

Keywords: dialect, dialectology, syntax, sentence structure, word order, subject–predicate agreement, predicate forms, connection of sentence members, object and attribute, conjunctions, functional/service words.

Kirish

Til jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Har bir milliy til o‘z tarkibida adabiy til bilan bir qatorda turli hududlarda shakllangan shevalarni ham mujassam etadi. Shevalar xalqning tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi, hududiy joylashuvi va boshqa tillar bilan aloqasi natijasida yuzaga kelgan bo‘lib, ular tilning fonetik, leksik hamda grammatik qatlamlarida o‘ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Ayniqsa, shevalarning sintaktik qurilishi tilshunoslikda muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi.

Sintaksis til birliklarining gap va so‘z birikmasi tarkibida o‘zaro bog‘lanish qonuniyatlarini o‘rganadi. O‘zbek shevalarida sintaktik xususiyatlar adabiy til me‘yorlaridan ayrim jihatlar bilan farqlanadi. Jumladan, gap bo‘laklarining joylashuvi, so‘z tartibi, yordamchi vositalarning qo‘llanishi, sodda va qo‘shma gaplarning tuzilishi hamda ayrim grammatik shakllarning ishlatilishida hududiy o‘ziga xosliklar kuzatiladi. Masalan, ayrim shevalarda kesimning gap oxirida emas, boshqa o‘rinlarda kelishi yoki bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning faol qo‘llanishi sintaktik farqlarning yorqin namunasi sanaladi.

Ushbu tadqiqotning markazida shevalarning sintaktik xususiyatlari turadi. Sintaksis (gap qurilishi) til tizimining eng muhim bo‘g‘inlaridan biri bo‘lib, u orqali fikrning qanday shaklda ifodalanishi, gap bo‘laklarining bir-biri bilan qanday bog‘lanishi, so‘z tartibi qanday reallashuvi va murakkab fikrning qanday tuzilishi aniqlanadi. Shevalarda esa gap qurilish jarayonlarida ayrim farqlar kuzatiladi: ayrim hududlarda so‘zlarning tartibi boshqacha bo‘lishi, ega-kesim munosabati turlicha talqin qilinishi, to‘ldiruvchi yoki aniqlovchi birikmalarning joylashuvi o‘ziga xos shakllanishi mumkin. Shuningdek, shevalarda bog‘lovchi vositalar, ko‘makchi va modal (munosabat bildiruvchi) yordamchi so‘zlarning ishlatilishi ham adabiy til me‘yoridan ayrim jihatlari bilan farqlanishi ehtimoldan holi emas.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, shevalarda sintaktik hodisalarni tizimli o‘rganish orqali dialektlarning ichki tuzilmasini chuqurroq anglash, ularni tasniflashni takomillashtirish hamda adabiy til bilan qiyosiy tahlil natijalarini boyitish mumkin bo‘ladi. Bundan tashqari, shevalarning sintaktik xususiyatlari yozib borilmasa, ular vaqt o‘tishi bilan tekislanib, faqat tarixiy ma‘lumot sifatida saqlanib qolishi mumkin. Shu bois, zamonaviy tadqiqotlar uchun shevalarda gap qurilishi bilan bog‘liq faktlarni yig‘ish, tahlil qilish va umumlashtirish muhimdir. Tadqiqot obyekti sifatida muayyan hudud shevalari (gapirish tarzi), predmet sifatida esa ularning gap qurilishi, gap bo‘laklari o‘rtasidagi bog‘lanish yo‘llari, so‘z tartibi va sodda/qo‘shma gaplarning shakllanishi olinadi. Tadqiqot jarayonida adabiy til me‘yorlari bilan qiyoslash, sintaktik birliklarning funksional-semantik tomonini ochish, shevalarda uchraydigan tipik konstruktsiyalarni tasniflash kabi vazifalar ko‘zda tutiladi. Umuman olganda, shevalarning sintaktik xususiyatlari dialektologiya va umumiy tilshunoslik uchun katta ilmiy ahamiyatga ega. Chunki sintaksis orqali nafaqat grammatik farqlar, balki muayyan hududda fikrlash va nutqiy ifoda uslubi qanday shakllanganligi ham ko‘rinadi. Shuning uchun mazkur kurs/ilmiy ish shevalarni o‘rganishga xizmat qiladigan nazariy va amaliy manba sifatida qiymatli bo‘lishi mumkin.

Shevalarda sintaksis tushunchasi va tadqiqot yoʻnalishi

Shevalarning sintaktik xususiyatlari deganda, avvalo, gap (yoki nutqiy birlik)ning qanday tuzilishi: gap boʻlaklarining joylashuvi, ularning bir-biri bilan bogʻlanishi, ega–kesim munosabati, toʻldiruvchi va aniqlovchilarning ifodalanish yoʻllari, shuningdek sodda va qoʻshma gaplarda fikrning bogʻlanish usullari tushuniladi. Bu hodisalar sheva grammatikasini belgilovchi muhim koʻrsatkich boʻlib, adabiy til meʼyoridan ayrim holatlarda farq qilishi mumkin.

Ega–kesim munosabati (predikativ birlik)

Shevalarda eng koʻp kuzatiladigan sintaktik masalalardan biri ega bilan kesimning moslashuvi yoki predikativ munosabatning turlicha ifodalanishidir. Adabiy tilda ega va kesimning mosligi qatʼiroq meʼyorlarga ega boʻlsa, shevalarda esa:

- ega tushirib qoldirilishi mumkin (kontekstdan anglashilsa);
- kesimning modal ohang bilan ishlatilishi kuchayadi;
- ayrim hududlarda kesim shakllanishi va bogʻlanishi oʻziga xos talqinlarda namoyon boʻladi.

Soʻz tartibi va gap boʻlaklarining joylashuvi

Shevalarda soʻz tartibi adabiy tilnikidan farq qiladigan holatlarni berishi mumkin.

Sintaktik jihatdan bu quyidagi koʻrinishlarda namoyon boʻladi:

- aniqlovchi va aniqlanmish birikmalarida joylashuv almashishi;
- toʻldiruvchining gapdagi oʻrni (odatda oldinroq yoki keyinroq kelishi);
- emotsion/urgʻuni kuchaytirish uchun gap boʻlaklarining joy almashuvi.

Adabiy til bilan qiyosiy tahlil

Shevalarning sintaktik xususiyatlarini yoritishda adabiy til bilan qiyoslash muhim.

Qiyosiy tahlil quyidagilarni beradi:

- qaysi sintaktik hodisa adabiy tilga yaqin;

- qaysi hodisa shevaga xos va barqaror;
- farqlar qanchalik tizimli (tartib, moslashuv, bog‘lovchi vositalar, gap qurilishi modelida).

Xulosa

Shevalarning sintaktik xususiyatlari o‘rganilib, ularning gap qurilishi jarayonida adabiy til me‘yorlaridan ayrim farqlar namoyon bo‘lishi aniqlandi. Shevalarda so‘z tartibi, ega–kesim munosabati, gap bo‘laklarining bog‘lanish usullari, shuningdek, to‘ldiruvchi va aniqlovchi birikmalarning joylashuvi hamda qo‘llanish xususiyatlari muhim sintaktik ko‘rsatkich sifatida ko‘rildi. shevalarda sodda va qo‘shma gaplarning shakllanishi, fikrning ifodalanishida ishlatiladigan bog‘lovchi va yordamchi vositalar ayrim hududlarda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Bu farqlar dialektning tarixiy shakllanishi, mahalliy nutq an‘analari hamda til tizimining hududiy taraqqiyoti bilan izohlanadi. Xususan, shevalarni sintaktik jihatdan o‘rganish dialektologik tasnifni chuqurlashtirish, tilning hududiy variantlarini ilmiy asosda tavsiflash va adabiy til bilan qiyosiy yondashuvni kuchaytirishga yordam beradi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, yig‘ilgan sintaktik faktlar sheva grammatikasini to‘liqroq yoritish, kelajakda dialektlarni saqlab qolish va ilmiy manbalar bazasini boyitishda muhim rol o‘ynaydi.

Bugungi globallashuv jarayonida ayrim sheva xususiyatlarining iste‘moldan chiqib borayotgani ularni ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish va saqlab qolish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Demak, shevalarning sintaktik xususiyatlarini tadqiq etish o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotini yoritish, adabiy til me‘yorlarini boyitish hamda milliy til merosini asrab-avaylashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev A. Dialektologiya asoslari. Toshkent: Fan, 2016-y
2. Bektemirov B. O‘zbek tilining shevalari. Toshkent: O‘qituvchi, 2022-y
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili va shevalar. Toshkent: 2020-y.
4. Ismailov T. O‘zbek tilida sintaksis masalalari. Toshkent: Fan, 2012-y

5. Madrahimov A. O‘zbek dialektlari va ularning tasnifi. Toshkent: Universitet, 2022-y
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (sintaksis). Toshkent: O‘zbekiston, 2024-y
7. Oripov A. Shevalar va ularning adabiy tilga ta’siri. “Filologiya masalalari” jurnali, №3, 2021.
8. O‘zbek tilining grammatikasi (ko‘p jildli). Toshkent: Fan, 2015-y.
9. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi materiallari: dialektologik tadqiqotlar to‘plami. Toshkent: Fan, 2012-y
10. Mahalliy shevalar bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plamlari (dialektologiya jurnali/ konferensiya materiallari). Toshkent, 2025-y.